

עם
הספר

לחומות) בראשיתה - על פי התפיסה שעיר גדלה ומתפתחת על רקע הנסיבות של תקופת זמן היסטורית. מחקריו של בן-אריה עוסקים במגוון רחב של נושאים היסטוריים ומתפרשים על פני תקופות שונות, אך המכנה המשותף להם הוא נוף הארץ ומרחביה וראייתם בעיניו של גאוגרף. יחס

אלישע אפרת

ירושלים: התהוותה של עיר יהודית בשלטון זר

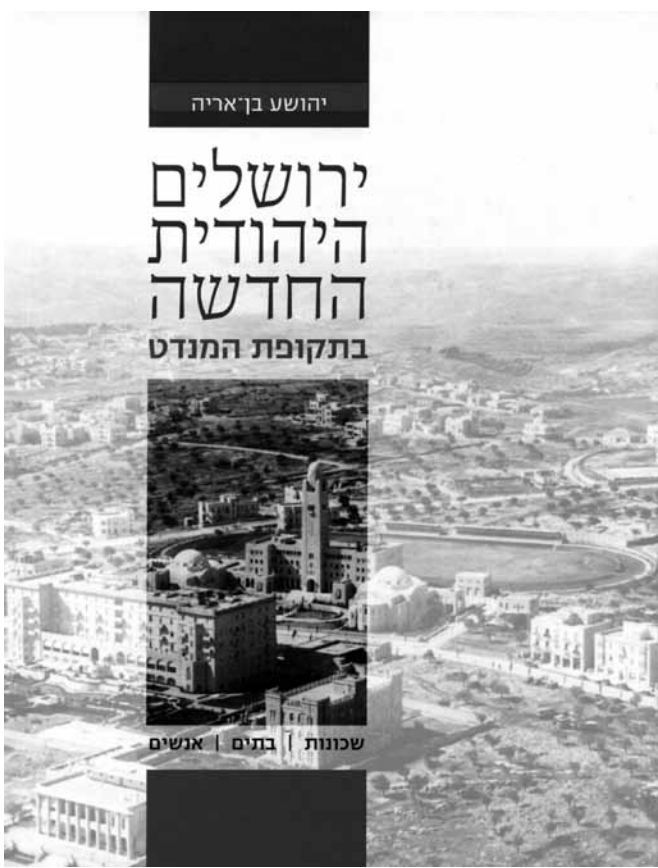
יהושע בן-אריה, ירושלים היהודית החדשה בתקופת המנדט: שכונות, בתים, אנשים, א-ג, ירושלים: יד יצחק בן-צבי, תשע"ב, 1,877 עמ' + תקליטור

בשל היקפו העצום של הספר, הכולל שלושה כרכים, ומפעל המחקר הנרחב העומד ביסודו, אנו מביאים שתי סקירות שלו: האחת פרי עטו של הגאוגרף פרופ' אלישע אפרת, המתמקד בהיבט הגאוגרפי-ההיסטורי, והאחרת מנקודת מבטו של היסטוריון תקופת המנדט הבריטי פרופ' מוטי גולני.

העית העברית

אלפי עובדות ופרטים מרחביים, חברתיים, אישיים ומשפחתיים מובאים במחקר גאוגרפי-היסטורי-עירוני רב כמות ואדיר ממדים זה, ראשון מסוגו בספרות המקצועית על ארץ-ישראל, פרי עבודתו היסודית והמקיפה של פרופ' יהושע בן-אריה, שפורסם לאחרונה. אין זה מחקר הראשון על ירושלים; קדם לו למשל ספרו 'עיר בראי תקופה'¹, שבו עסק בירושלים במאה התשע-עשרה, בשלהי השלטון העות'מאני - הן בעיר העתיקה והן בירושלים החדשה (שמחוץ

1 'בן-אריה, עיר בראי תקופה: ירושלים במאה התשע-עשרה, א: העיר העתיקה, ירושלים תשל"ז; ב: העיר החדשה בראשיתה, ירושלים תשל"ט.



גישתה גאוגרפית, ואמצעיה הם ממצאים עתיקים, ספרות קדומה, מסמכים מן העבר ומעל לכול – הכרה בלתי אמצעית של השטח.

התזה המרכזית של הספר הנדון היא שבתקופת המנדט הבריטי קמה בירושלים שמחוץ לחומות עיר יהודית חדשה, עיר ציונית-ישראלית מתקדמת בעלת גוון מיוחד, ירושלמי, שפירושו התפתחותן של שכונות-שכונות, יוזמות, עצמאיות, מתוכננות, ספורדיות, עשירות ועניות, והיווצרות מרקם עירוני ופסיפס מגוון של קהילות מתוך שכונות אלה. לפיכך הספר עוסק בשחזור מקבצי שכונות, רחובות ובתים של ירושלים המנדטורית, כולל פירוט רב של שמות בעלי הבתים והמשפחות שגרו בהם באותה תקופה, ולמעשה הוא מציג את סיפורה של ירושלים היהודית החדשה במשך שלושים שנות שלטון זר. ירושלים היהודית החדשה היא מונח שהוחל בעצם להשתמש בו בתקופת המנדט הבריטי, בעקבות התכנית של ועדת פיל הבריטית משנת 1937, שהציעה כי בחלק מארץ-ישראל תוקם מדינה יהודית, אך בירושלים ובסביבתה הקרובה יימשך שלטון המנדט הבריטי. בתגובה על כך דרשה הסוכנות היהודית לצרף את ירושלים היהודית החדשה למדינה היהודית אם אכן תוגשם תכנית ועדת פיל.

מן הספר עולה שהיסוד להתהוותה של ירושלים היהודית החדשה היה למעשה המבנה השכונתי שלה. אין עיר בארץ שהחלוקה לשכונות כה ברורה וחדה בה, ושקיימים בה תווים גאוגרפיים ודמוגרפיים אופייניים כל כך לכל שכונה. אין גם עיר בישראל שקיימת בה דרגת הזדהות כה גבוהה של התושבים עם שכונתם כמו בירושלים,

מיוחד קיים בפעילותו המחקרית של בן-אריה, בהיותו תושב ירושלים, אל אוצרותיה התרבותיים וההיסטוריים של העיר, ובפרט בתקופת המנדט הבריטי, שהחל משלהי שנות השישים של המאה העשרים התאפשר לעיין בחומר הארכיוני הנוגע אליה בארץ ובבריטניה.² בעבודותיו כאיש אקדמיה, חתן פרס ישראל לגאוגרפיה, ורקטור האוניברסיטה העברית לשעבר הניח את היסודות ללימוד וחקר של הגאוגרפיה ההיסטורית של ארץ-ישראל במאות התשע-עשרה והעשרים, והוא ממשיך כיום להוביל ולקדם את חקר הגאוגרפיה ההיסטורית במוסדות האקדמיים בישראל. גם מחקריו החדש, שהוא יוצא דופן באיכותו ובהיקפו, נכתב מנקודת מבט של הדיסציפלינה המחקרית שהוא אמן עליה, ויוחד לחלק המערבי של ירושלים שמחוץ לחומות ולאוכלוסייה היהודית שהתגוררה באזור זה, שהוא מכנה 'ירושלים היהודית החדשה'.

הגאוגרפיה ההיסטורית עוסקת בשחזור הגאוגרפיה של תקופות עברו ובתיאור ובניתוח של גורמים גאוגרפיים שפעלו במשך הדורות בנוף התרבותי, וזאת מתוך הצלבת האירועים בממד הזמן עם מקומות בממד המרחב. היא מניחה שהגורם העיקרי בהתהוות שינויים היסטוריים במרחב הוא האדם, בהתיישובות, בבנייה ובמלאכה. האדם מחולל שינויים בנוף הפיזי והתרבותי, ואילו הסביבה נושאת עמה את העבר ההיסטורי שיצר האדם. הגאוגרפיה ההיסטורית עוסקת בכרונולוגיה של המרחב ומשחזרת בו את אירועי הזמנים השונים, ומאפשרת להכיר ולהבין ענייני חברה ותרבות והתרחשויות מגוונות. נתונה הם היסטוריים,

² בגאוגרפיה ההיסטורית של ארץ-ישראל, בעריכת ר' אהרנסון ו' לבסקי, ירושלים תשס"א, עמ' 377-440; הנ"ל, 'שכונות תלפיות: תמונת מצב 1939', ארץ-ישראל, כח (ספר טדי קולק) (תשס"ח), עמ' 312-330.

² 'בן-אריה (עורך), ירושלים בתקופת המנדט: העשייה והמורשת, ירושלים תשס"ג; הנ"ל, התמורות העיקריות בהתפתחותה של ירושלים בראשית השלטון הבריטי 1917-1926', הנ"ל, ארץ בראי עברה: מחקרים

של אתרים עתיקים וקדושים. באותה עת שלטה בכיפה גישה ארכיטקטונית אורגנית לפני השטח ולתכונותיו, ואף שנשתרכבו בירושלים סגנונות בנייה שונים, הם לא חרגו ממסגרת הנוף כי אם הפכו לחלק מנגנון.

מה ייחודה של השכונה כמרכיב בסיסי במרקמה של העיר כפי שבן־אריה מתאר אותה? ערים בנויות משילובים מורכבים מאוד של שימושי קרקע ושל אנשים ממעמדות חברתיים וכלכליים שונים המתגוררים במסגרת מוניציפלית אחת, ולכל קבוצת אנשים יחס שונה אל המרחב העירוני. עם זאת קבוצות אנשים הומוגניות מבחינה חברתית ותרבותית ובעלות זהות קבוצתית ניכרת, שהיא מסימניה החשובים של כל חברה אנושית, מתייחסות בדרך כלל באופן דומה אל המרחב העירוני, וקבוצות כאלה הן היסוד להתהוות שכונות.

שכונה אינה רק אזור סטטיסטי לצורך מפקד אוכלוסין או לצורך מנהלי של מוסדות השלטון, כי אם אזור בעל תחום מוגדר שקיימת בו התייחסות מיוחדת של האוכלוסייה אל מקומה, ששוררים בו יחסי גומלין בין תושביו, שפועלת בו תקשורת מובנת וטבעית בין אנשים, והמבטא בגבולות נתונים סמלים וערכים בולטים. לרוב שכונה היא אזור לא גדול, ומתרכזת בה אוכלוסייה הומוגנית, פחות או יותר, מבחינה כלכלית, חברתית ותרבותית, בדרגות אינטגרציה שונות, על מנת לקיים אורח חיים סדיר ופעילות יום יומית תקינה. מאפייניה של שכונה הם אזור שבו בני אדם בעלי ערכים דומים וקרובים מתחברים אלה לאלה כדי לגור בסמיכות מקום על מנת להפחית במידת האפשר סכסוכים חברתיים ולעצב להם מקום מגורים נוח, ששורר בו מעין קונצנזוס באשר לאורח החיים הכללי של תושביו. משום כך בן־אריה מוצא עניין בחשיפת התהוותן של שכונות ירושלים החדשה.

עד שכמעט אפשר לנחש את אופיו של אדם על פי מקום מגוריו.

ירושלים היהודית אכן התהוותה בשנים 1918-1947 בשלטון המנדטורי הבריטי, ובאותן שנים חל גידול מתמיד באוכלוסייה היהודית בעיר. בראשית תקופת המנדט הבריטי בארץ־ישראל היו בירושלים כ־25,000 יהודים, ובשנת 1947, טרם הקמת מדינת ישראל, הגיע מספרם לכ־100,000 - גידול של פי ארבעה - ו־98 אחוז מהיהודים גרו מחוץ לחומות. הבריטים דאגו מאוד לשמור על צביונה המיוחד של העיר. הנחיותיהם, ובפרט המגבלות שהטילו על הבנייה בעיר העתיקה ובסביבותיה הקרובות, הביאו לידי כך שבמשך שנים רבות התפתחה העיר בעיקר לכיוון מערב ודרום־מערב. מטרתם לא הייתה לפתור בעיות מקומיות, כי אם להתוות הנחיות כלליות לתכנון העיר. הם קבעו את העיר העתיקה כגרעין ארכיטקטוני אך לא תפקודי, והפרידו בינה לבין העיר היהודית החדשה. לאחר כיבוש ירושלים במלחמת העולם הראשונה ראו הבריטים בטופוגרפיה של ירושלים בסיס לתכנון שכונות ליהודים, לערבים ולנוצרים. מאחר שהעמקים נשמרו בעבר לצורכי חקלאות ומאוחר יותר לנתיבי תחבורה, לגנים ולשטחים ציבוריים פתוחים, התירו הבריטים בניית בתים באזורים מוגדרים, וכך נוצרו גם השכונות היהודיות בירושלים במעין פסיפס התואם את המבנה הטופוגרפי של העיר. תפיסה זו התמסדה החל משנות העשרים ולאחר מכן באופן בולט בתכניתו של הנרי קנדל בשנות הארבעים. הבריטים הפרידו בצורה ברורה בין ריכוזים עדתיים ואתנוגרפיים שונים, ולכן יכול היה להתהוות ריכוז יהודי משמעותי במערב העיר לעומת ריכוז ערבי במזרחה. בתפיסות התכנוניות הבריטיות היו קווים ארכיטקטוניים טובים למדי, והיו בהן פתרונות לבעיות שימור הנוף וההתחשבות בטופוגרפיה, בבנייה ובערכם

האמריקני לואיס ממפורד.³ דומה שהתהוותה של ירושלים כעיר היסטורית ייחודית התאפשרה בגלל התכנסותה במבנה השכונתי הקלסי שלה והמשך פיתוח תופעת השכונתיות הקהילתית הדתית והחילונית, שכה אפיינה אותה במשך דורות.

בספר שלפנינו שלושה חלקים: מבוא ובו סקירה של דרכי העבודה והמקורות הרבים שעליהם מבוסס הספר; גוף העבודה, הנחלק לשלושה מרחבים של העיר, ובו שניים-עשר פרקים, העוסקים במרקמים הגאוגרפיים של העיר היהודית החדשה על שכונותיה, בתיה, המשפחות והאנשים שהתגוררו בהם; וחלק כללי ובו פרקי דיון וסיכום. הכרך הראשון, שנושאו הוא המרחב החדש, סוקר את שכונות דרום העיר, תלפיות ורמת-רחל, את המרחב שמבית-הכרם עד גבעת-שאול ולבסוף את רחביה רבתי עד החלק המרכזי של רחוב המלך ג'ורג'. הכרך השני סוקר את מרחב דרך יפו, וכולל את הכניסה לעיר, מרוממה עד שוק מחנה-יהודה והנחלאות, ואת הלב המסחרי של העיר עד מורד רחוב יפו וימין-משה. הכרך השלישי סוקר את המרחב החדש-הישן: רחוב הנביאים, מאה-שערים והשכונות הסמוכות, הבוכרים וזיכרון-משה, וכן את הר הצופים עד מוזאון רוקפלר שלרגלי העיר העתיקה. המחבר לא ייחד פרק לרובע היהודי בעיר העתיקה, משום שהוא סבור שהרובע היהודי לא מילא תפקיד מרכזי ישיר בהתפתחותה של ירושלים היהודית החדשה. ייתכן שבעבור האוכלוסייה היהודית הדתית הייתה לרובע זה ולכותל המערבי משמעות רבה, אך לא לאוכלוסייה החילונית, שלא נזקקה לעיר העתיקה כדי להתיישב בירושלים, מה גם שמי שבאו ישירות לירושלים החדשה, העיר העתיקה הייתה בעבורם אתר היסטורי בלבד.

שכונותיה של ירושלים התפתחו לא כתופעה מקרית או כמעשה מלאכותי לצורכי מגורים בלבד. שכונות העיר היהודיות התפתחו במשך שנים, והיו ביטוי פיזי לאישיות של מייסדיהן ותושביהן כאחד. המניע העיקרי לבנייתן היה שאיפתם של אנשים אלה לחיות יחדיו בקרבה יתרה, ולא בקרב האוכלוסייה המוסלמית או הנוצרית שבעיר. ברובן נבנו הבתים על פי תכנית שנקבעה מראש, ואוכלסו בתושבים בעלי רקע דומה, מתוך מגמת התבדלות וחתירה למזעור מטרדים חברתיים וסביבתיים. עד מלחמת העולם הראשונה הוקמו בירושלים עשרות שכונות, החל בוותיקות ביותר כמשכנות-שאננים, מחנה-ישראל, נחלת-שבעה, אבן-ישראל, מאה-שערים, ובהמשך, בית-ישראל, ימין-משה, שכונת הבוכרים ושערי-חסד.

אחרי מלחמת העולם הראשונה באה לירושלים אוכלוסייה יהודית שלא הייתה קשורה ליישוב הישן. תושבים אלה לא התמזגו באוכלוסייה הירושלמית הוותיקה ונטו לגור בשכונות משלהם. הם עסקו במסחר, בתעשייה, בבנייה ובמלאכות שונות, והבסיס הכלכלי לקיומם היה שונה מזה של האוכלוסייה הוותיקה. הם העדיפו מגורים בדירות גדולות יותר וצורות בנייה מודרניות, וביקשו להם מוסדות חינוך ותרבות בעלי רמה וכן מתקנים עירוניים חיוניים המצויים בכל עיר אירופית. מתיישבים אלה הקימו את 'שכונות הגנים' (בית-הכרם, רחביה, תלפיות, קריית-משה ובית-וגן). שכונות חדשות אלה הלכו וגדלו בשטח לעומת השכונות הישנות, שגברו בהן צפיפות המגורים והעוני. בשכונות החדשות השתרש סגנון הבנייה האירופי של שנות העשרים והשלושים, ולעומתן המשיכו השכונות הישנות את דרך התפתחותן ללא מאפיינים מודרניים.

'כל דור כותב את הביוגרפיה שלו בערים שהוא יוצר', כתב הוגה הדעות והאורבניסט

3 L. Mumford, *The City in History: Its Origins, its Transformations, and Its Prospects*, New York 1961

מגיע ל-2,104! הן מעניינות לא פחות מגוף הטקסט, משום שמובא בהן שפע פרטים מעניינים על אנשים, שכנים, רחובות, בתים, עיסוקים, שושלות משפחתיות ועוד, המאירים יחסי גומלין פיזיים וחברתיים בקרב האוכלוסייה היהודית בירושלים החדשה.

המקורות לכתובת הספר רבים ומגוונים: ספרות כללית, מקורות ארכיוניים, דיווחים מהשכונות, מפקד ירושלים 1939, שנערך לצורך הכנת פנקס הבוחרים לכנסת ישראל, שפורסם בשנת 1942, מפות ירושלים מתקופת המנדט, מפות גושים וחלקות של השכונות, ספרי רשימות ומדריכים של עסקים בעיר, ספרי מוסדות וארגונים, יומנים, ספרי זיכרונות אישיים של משפחות, ביוגרפיות, עדויות בעל-פה וכתבות מהעיתונות.

לסיכום, שלושת כרכי הספר הם תרומה ייחודית וחסרת תקדים למחקר הגאוגרפי-ההיסטורי של ירושלים, והם בבחינת נכס תרבותי לידע המצטבר על ההתיישבות היהודית בארץ-ישראל ואחד המפעלים המרשימים ביותר שנעשו בחקר הגאוגרפיה העירונית בישראל.

לפרקי הספר יש בדרך כלל מבנה אחיד, הכולל מפה כללית של המרחב, הקדמה, תיאור של כל שכונה בלויית תצלומים, מפה מפורטת של חלקי השכונה, רשימת הבתים ומספריהם על פי רחוב, גוש וחלקה ושמות המשפחות שחיו בשכונה – בעלי הבתים והדיירים שהתגוררו פרקי זמן ארוכים יחסית – ולבסוף דברי סיכום. פרק מיוחד מוקדש למוסדות הציבור היהודיים במתחם הר הצופים, מבני הציבור הממשלתיים בארמון הנציב ומוזאון רוקפלר וכן התכנון והמיפוי הבריטי של העיר החדשה, המוסדות היהודיים ועריית ירושלים.

החלק המסכם של הספר כולל פרקים על 'התפתחות הישות היהודית החדשה בירושלים', 'פסיפס עדות וקהילות חברתיות ומשפחות', 'מוסדות ציבור ושירותים', 'מלאכה ועבודה קשה', 'עיר ענייה' (על השכונות העניות), 'המעגלים החברתיים והתגבשות הלאומיות היהודית' ו'העיר החדשה והעיר העתיקה'. מן הראוי לציין את המקום הרב שתופסות בשלושת כרכי הספר הערות השוליים, שמספרן הכולל